

УДК 821.161.2-4
С 47

Ірина Славінська

С 47 Мої запасні життя [Текст] : мала проза / Ірина Славінська. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. — 152 с.

ISBN 978-617-679-711-1

«Мої запасні життя» — дебют Ірини Славінської в есеїстиці. Ця книжка — клаптикова ковдра, зібрана зі спогадів, рефлексій та міркувань. Журналістка, перекладачка та продюсерка «Радіо Культура», членкиня Українського ПЕН Ірина Славінська розмірковує про особисту історію, історію родини і роду, збирає до купи пазли спогадів з дитинства, навчання, подорожей, робочі ситуації з перекладацької і журналістської справи — аж до подій недавнього часу. Це визначення важливих у житті моментів — певних якорів і культурних кодів, якими залогінуємо себе у сучасну реальність. Маркування втрачених ланок пам'яті, які потребують усвідомлення, але не завжди підлягають відновленню. Історії інших людей, а чи навіть інших країн, які можна проживати, наче власні запасні життя.

УДК 821.161.2-4

© Ірина Славінська, текст, 2019
© Іван Шкоропад, обкладинка, 2019
© Видавництво Старого Лева, 2019

Усі права застережено

ISBN 978-617-679-711-1

Мої за- пасні І Р И Н А С Л А В І Н С Ь К А ЖИТТЯ

Львів
Видавництво Старого Лева
2019

Пам'ятаю день, коли в нас з'явився магнітофон і декілька касет. Вдома музики ми майже не слухали, хіба що на кухні працювала «радіоточка», а в дитячій кімнаті в мене з сестрою був програвач і платівки з казками, читаними голосами відомих акторів. Сьогодні це називається аудіокнижками. Такого слова ми ще не знали, але на платівках були справді артистично начитані тексти – літературні та народні казки, а також фрагменти з дитячих книжок, наприклад, про чорну курку та місто в табакерці. Згодом до магнітофона додалися декілька порожніх касет, і тато показав, як можна записувати звук, наприклад, власного голосу. Кнопки *rec* і *play* треба було натиснути одночасно. Ввімкнули запис, можна говорити, аби згодом себе послухати, але в ту мить я відчула ступор. Мені сім років, усвідомлюю, що буквально не маю що сказати. Назвати це такими словами ще не могла – в такому віці ще не існує рефлексії про те, чи маєш ти що сказати. Але стало ясно: шкільні віршики не годяться, читати вголос щось із книжки теж не було сенсу. Ні на що інтелектуальніше за кривляння «ля-ля-ля» не спромоглася. Перемотування, кнопка *play*. Звук власного голосу, коли чуєш його вперше, вражає. Він не схожий на те, що я чую зазвичай, бо зазвичай я чую те, що резонує всередині черепа, – це вже батьки пояснюють. Ще якийсь час займе розуміння: на записі голос також не звучить так, як є «насправді». Звук залежить від мікрофонів, носія, приміщення,

повітря, настрою. Існує радіо-голос, а також друзі-голос, рідні-голос, наради-голос, урочистості-голос. Голос, буває, звучить, але не звучить. Замість власного голосу, коли не маєш що сказати, на касету можна записувати пісні з радіо. В подруги був двокасетник, тому можна було позичати касети і записувати в неї вдома щось, чого не було на радіо. Ще в школі я записала чимало збірок улюбленої музики, а згодом виявилось, що такі суб'єктивні колекції можна дарувати дівчині чи хлопцю як знак особливої уваги та своєрідний лист у пляшці. На перших побаченнях від того, чи ти розгадаєш приховані сенси отих пісень на касеті, залежала змістовність розмов і закоханість погляду. Так, колись мені подарували поганий запис пісні «Вийди, змучена людьми», довелося багато разів по колу його слухати, аби розібрати слова, і було не надто зручно зізнаватися, що не розумію всього того ліричного патосу. Другі побачення відбувалися вже в час порівняно доступного інтернету, де вже можна було «кидати лінки» на улюблені пісні та освідчуватися просто в чаті.

Було ще одне про звук, що вразило найбільше. Коли на плівці не мало звучати нічого, бо ніхто ніде не говорив, там усе одно звучало щось. Можливо, так звучала тиша, але ж то не тиша. Слухаючи той запис знову і знову, впізнала звуки на кухні – якісь каструлі, далекий відзвук телевізора в сусідній кімнаті, напевно, ще монотонно щось гуло звуками проспекту за вікном. Вже потім – може, на уроці фізики? – дізнаєшся про існування доволі поетичного словосполучення «білий шум». Виявляється, тиша – не тиша. Те, чого нема, а насправді є. В сім років про це думати важко, лишається хіба дивуватися, але за десяток років тебе наздоганяють ідеї про *zéro* значення, міркування про відсутність як

присутність та інші радощі списку літератури з філологічного факультету.

Згодом від спогадів і концептів повертаєшся до живої реальності та вслухаєшся. Вдома мовчать, померлі рідні мовчать, далші та ближчі родичі мовчать. Чую цю тишу та вгадую, що в ній звучить фоновим звуком. Бачу лакуну, вона подібна на незафарбовані кутики аркуша А4, які залишаються на акварелі після того, як прикнобиш листок до мольберта. Натомість зі мною говорять друзі. Їхні сімейні історії уривчасті, як і мої. Коли ми зустрічаємося, то збираємо пазл. Пекарня розкуркуленого прадіда. Диво, завдяки якому вижили в Голодомор. Бабуся-трактористка. Інша бабуся, яка ховала під підлогою вдома підпільників, а в евакуації – євреїв. Ще одна бабуся – врятована від розстрілу остарбайтерка. А ця бабуся – врятована, бо вирвалася і не стала остарбайтеркою. Викуплений з полону дід. Ми розповідаємо одне одному про це знову і знову, щоразу, коли збираємося разом. Це наші теми-привиди, ними закінчується будь-який пікнік або мале дружнє свято. Тільки так клаптик випадково розказаної кимось раніше історії набуває контексту. Твоя історія про Голокост доповнює мою історію про Голодомор, доповнює її історію про депортацію.

Ти недорікувата. Настільки, що робота з будь-яким пластичним мистецтвом, потреба щось намалювати спотикається від запитання «що зобразити?». Коли в моді були «ліпаки», і коли ліпила вічно класичним пластиліном, нічого не виходило, а в художній школі давалися лише натюрморти. Говорити про свою історію – це як потреба говорити, коли увімкнено магнітофонний запис, а слів нема. Після *rec* вмикаєш *play*, тихо, але на фоні щось є, чуєш?

* * *

Згадує, як служив у армії. Кавказ, з вікон частини видно Ара-
рат. Напевно, це Вірменія. Радіолокаційна станція, солдатики
слухають сигнали ближче до кордону, напевно, з Туреччи-
ною. В «червоному куточку» стояло радіо, що ловило короткі
хвилі, там регулярно збиралися послухати «Радіо Свобода».
Коли я це чую, то сиджу німа та вражена недбалістю мо-
лодих чоловіків. Початок 1970-х, вже дуже скоро, 1972 року,
почнеться велика хвиля «посадок» українських дисиден-
тів. Одного разу на сеанс слухання «голосів» завітав особіст,
назвімо його Гороховим. Він зробив солдатам зауваження:
«Щоб я цього більше не чув». Одразу собі уявляю, що солда-
ти почали слухати «голоси» тихо чи в навушниках по черзі,
потайки. Аби особіст не чув. Але ця сюжетна лінія таки про
недбалість і дуже велику удачу. Коли Горохов повернувся
наступного разу, радіо було на місці, як і заборонена радіо-
станція. Він пригрозив відрізати короткі хвилі. На третій раз,
почувши радіо, він таки відрізав якісь дроти (чи антену?).
Згідно з історією, нікого не засудили та не посадили. Чи була
то гуманна людина?

* * *

Ніхто не розказав усієї історії. Все життя навколо лише урив-
ки, тому не бачу «логіки» та «сенсу» розвитку від зав'язки до
розв'язки, не розумію кульмінацій. Навіть не знаю, чи хтось
взагалі володів повним фактажем. В оповідках залишилися
деталі про те, як смакувало м'ясо нутрій, як ходилося взим-
ку до школи поверхнею замерзлого ставка, чим відкопували

заметені снігом вхідні двері, скільки сантиметрів мармеладу
на студентську зарплату можна було привезти з райцентру
в село, щось про куріння кізьяків, а також декілька паперів –
трудова книжка із записом різнороба на Гомельській заліз-
ниці, протокол про надання ордеру на квартиру в новому
будинку, любовні листи на звороті фотографії. А та фотогра-
фія схожа на все, що публікують у соцмережах сьогодні, там
красиві хлопці на тлі розкішної тачки в достатньо невиму-
шених позах – сфоткай мене так, ніби я не дивлюся, і ніби
не в захваті від усіх цих хромованих аксесуарів. Вся моя
пам'ять – суцільна клаптикова ковдра, і я заздрю тим, хто
знає родовід, і те, що на споді, і як усе скроїли, вирізали та
підрубили, з якими припусками на шви. Мені ж від ковдри
залишилися плями відбілювача, полинялі місця, поїдені міл-
лю дірки, на рештки ковдри ще й надягнули підковдру з дір-
кою посередині, крізь ту дірку теж щось видно, проступають
рядки, може, іншого тексту, латки іншої тканини, крізь неї на
небо можна дивитися та й думку гадати. Жодної гарантії не-
має, що в тих слідах, плямах і дірках дійсно ховається сенс
і що це не випадкові фрагменти, що насправді нічого не зна-
чать. У кращому разі вони декоративні, в гіршому – просто
плями Роршаха. Оце, що на споді та на поверхні, доводиться
роздивлятися, читати каракулі, привласнювати, щоразу на-
ново, щоразу собі, ще й трохи роздавати ближнім – бодай як
анекдот для колонки чи світської бесіди за кавою.

Подібним чином на моїй етажерці стоять дві цілком ви-
падкові книжки – бабусина книжка про плодові дерева та
дідусевий підручник з ветеринарії. Ніколи їх не прочитаю,
але стоять вони там із іншою метою – це портал у інший час,
зв'язок із книжковими полицями минулого, тобто насправді
це портал для зв'язку з давно померлими та улюбленими.

Іншу книжку на моїй етажерці пояснити не можна. Це один із томів багатотомної історії краю десь у Бургундії – один із тих, що присвячені релігійним війнам із гугенотами. 1729 рік, до революції було ще далеко. Так-от, ту книжку під старими дошками підлоги знайшов власник будинку, де я колись мешкала у Франції, він подарував її зі словами: «Ти точно зможеш це оцінити». За допомогою такого евфемізму в сільській місцевості жартували на тему філологічної освіти – теоретичної та цілковито зайвої в очах нормальних людей. Навіщо роздивляюся час від часу ті сторінки з надрукованими f замість s? Не знаю, ту книжку годилося би продати якимось букіністам, але кому та французька старовина потрібна. Тримаючи її вдома, я також привласнюю собі трохи пам'яті, але чужої. Або й доволі рідної, якщо згадати школу, магістратуру та всіх друзів у Франції.

Брак спільного для всіх рідних простору пам'яті нагадує мені «Отруєні пейзажі» Мартіна Поллака. Кати після масових страт знищують усі сліди. Очі не бачать, серце не болить. Кат не лише привласнює право вбити, але й самовільно вирішує позбавити пам'яті – тебе і про тебе. Який кат позбавив пам'яті мою родину? Маю довгий список гіпотетичних імен, і в ньому є не тільки Сталін із іншими вождями, але й рідні люди. Ті, котрі вирішили не передавати свої знання та спогади, котрі не писали щоденників і мемуарів, котрі посміювалися з надмірної уваги до генеалогії, які не дозволяли слухати «дорослі розмови», віджартовувалися у відповідь на цілком серйозні запитання, не підтримували тісних зв'язків із близькою та далекою родиною. Цей список довгий, у ньому багато імен, включно з моїм іменем, включно з моєю особою, котра забуває дати днів народження, не любить телефонних розмов, не знає імен, пам'ятних календарних днів,

місць цвинтарів і розташування могил, назв сіл, та й взагалі не знає наявності/відсутності рідні в певних містах. У мене проблема з сімейною географією. Тому, коли питають, про що пишу, я відповідаю, що пишу про те, чого не знаю.

* * *

– Хочу пам'ятник у вигляді плюшевого ведмедика, – каже.

Вечір, канапа, ньюзрум, готуємося до ефіру, напівлежачи, бо час уже пізній. Не знаю, як ми взагалі заговорили про цвинтарі та різні види похоронів, на ходу складаючи список бажаних і небажаних обрядів. Без церкви, без музики, з музикою, щоб весело, закопати, спалити, танцювати, щоб батюшка обов'язково прийшов, без квітів, розвіяти. Можливо, щойно згадували Павла Шеремета. Здається, липень 2017 року. Так само я колись їхала на похорон із колегою – це був один із перших публічних похоронів після початку війни. В дорозі Бориспільською трасою ми говорили про обряди та небажання церковних ритуалів.

Зазвичай ця тема регулярно повертається в розмови.

– Я хочу, щоб мене спалили, щоб не закопували, – каже мама. Сестра підтакує та додає, щоб і її теж. Мої давні погляди на кремацію відомі рідним людям давно, тому я також додаю один голос на користь спалення. І тут же жартую, що ми – родина з вогником. За декілька місяців згадала про цю розмову, коли помер кіт. Дурнувате запитання мамі після почутої новини про евтаназію тварини: «Що ви з тілом зробили?». Каже, що є спеціальні служби, їх викликали, вони приїхали та кремували. Дійсно, не закопувати ж друга на пустирі в якійсь коробці від взуття. Тваринам

пощастило – їм не заборонена евтаназія, вони мають рідше трохи менше страждати.

Тато радить з'ясувати правила подачі записок «за упокой» у церкві. Моя реакція скептична, бо не ходжу до церкви, але добре знаю, що для рідних робитиму все. Та мрію, щоби якомога довше цього робити не довелося. Подібну розмову мала колись після одного з похоронів: ми обговорювали доцільність релігійної церемонії по смерті людини, котра не практикувала релігії, не ходила до церкви. Мама каже щось про вміння батюшки «запечатати труну». Я хихочу, попри дуже сумний післяпохоронний настрій.

Чи можна навчитися бути готовими до похорону? До власного точно легше підготуватися, ніж до чужого. Старші люди не просто відкладають гроші «на смерть», але й, буває, купують труну, аби була наготові (але не в нашому регіоні, де, навпаки, вважається поганою ідеєю «притягувати» до себе щось погане будь-яким зайвим словом і ділом). Щоразу все відбувається несподівано – несподіваний дзвінок у несподіваний час від рідного або неочікуваного адресанта. Ненавиджу, коли дзвонять на мобільний або, ще гірше, домашній номер. Перший в моєму житті похорон стався, коли вчилася на першому курсі: тоді від раку померла шкільна вчителька Світлана Юріївна, яку я дуже любила. Ввечері додому з поганими новинами подзвонила шкільна вчителька французької – навіть не знаю, звідки в неї був мій номер, напевно, десь у класних журналах минулого, де вписано особисті дані, адреси, імена та вид діяльності батьків. І ось на мені абсолютно недоречно червона курточка (була зима, теплого одягу темного кольору того сезону я не мала, а на дві зимові курточки ще не заробляла). Пам'ятаю, прийшла з двома червоними трояндами, не дивлячись, поклатла біля

труни та втекла: було незручно, навколо незнайомі люди, з-поміж однокласників не було нікого, крім однієї подруги, з якою ми прийшли разом, люди навколо збиралися сідати в автобуси до цвинтаря. Було не ясно, куди подіти руки, що робити, як себе тримати. Не зрозуміло, в якій ти категорії гостей, адже колишні учні не потрапляють ані в групу «рідних», ані в групу «близьких». Пам'ятаю, до мене підійшла інша вчителька та обійняла з якимись словами про любов. І я заплакала. Потому згадувала, як складала шкільний іспит з зарубіжної літератури: підліткова та егоїстична самовпевненість випускниці не дозволила зрозуміти причини, з якої всі вчителі та завучі просили складати якийсь інший предмет і не навантажувати Світлану Юріївну. Так, ми знали про рак, але всі діти – безсмертні та безжалні. Я не додумала до кінця думку, що смертельно хворій людині важко приймати якісь іспити. Десь за пів року по тому я прийшла на перший у житті похорон.

Натомість коли померла бабуся, роль була трохи зрозуміліша: іти одразу за катафалком в групі «рідні», за нею із квітами та вінками в руках ідуть представники групи «близькі», розбиті на підгрупи «сусіди», «колеги» тощо. В такий день треба плакати (це було легко!) та стежити за мамою, аби вона хоч щось з'їла під час поминального обіду. І хусточку не забути, бо в церкву. Приїхала на похорон в улюблених на пів розміру великуватих «лодочках» – це уніформа для всіх складних днів, які вимагають і стилю, і зручності. Вони вже стоптались і давно полетіли в смітник. То була весна 2014 року, щойно згоріла будівля Профспілок у Одесі, незадовго до того розігнали останній український мітинг у Донецьку, стріляли в Кернеса в Харкові, там само побили Сергія Жадана. З Сергієм ми саме щойно бачилися на

книжковому ярмарку в Лейпцигу, в нього з брови стирчала нитка. Незадовго до того знайшли вбитого та закатованого Володимира Рибак в Горлівці, з котрим до того я декілька разів розмовляла по телефону, бо ми включали його в прямі ефіри для особистісного репортажу з міста, де саме починалася окупація, між собою дивуючись, що Рибак такий нормальний, хоча й депутат. Він щоразу розповідав (чи доповідав?), що знятий український прапор повернуто на місце.

Після похорону бабусі поминальна бесіда мала відтінок політичний. Партизанський край Чернігівщина, хоча й регулярно голосує за комуністів, байок про «єдиний народ» не оцінив. Міська легенда розповідала про таксистів, котрі з бейсбольними битками (де вони їх взяли? там ніколи ніхто не грав у бейсбол) прийшли на один із ранніх проросійських мітингів, який відтак швидко розсмоктався та більше не збирався. Хіба що місцевий батюшка під час переднього слова до поминок (чи можна було би його виступ назвати тостом?) говорив щось про дружбу та війну між братами. Присутні мовчки дивилися кудись на підлогу чи на власні коліна, перебивати батюшку було незручно. Потім весь обід перешіптувалися. Політичний відтінок трохи полегшив церемонію – стало ясніше, як себе поводити, про що говорити, як підтримувати бесіду та *small talk*. От тільки вголос виступати на таких обідах я не навчилася, починаю плакати, щойно встаю. На похоронах дядька я навіть не намагалася щось говорити: осуд за невміння триматися на обличчях інших людей більший, ніж за рішення промовчати.

Отже, було ясно, як погодувати рідних борщем чи коливом, але ніхто не попереджав, як дати раду собі. Майже одразу після поминок ми поїхали додому до Києва. Кермо автомобіля допомогло приїхати в місто спокійною та

врівноваженою, хоча не без ноток апатії. Біля кожної заправки я зупинялася, аби щось з'їсти, – дуже хотілося солодкого. Або солоного. Або кислого. Якого завгодно, аби відчувати смак, будь-який сенсорний подразник, аби відволіктися від рефлексії та спогадів. Відчуття, подразнені ззовні, ніби приглушували внутрішній діалог. Це повторилося ще одного разу, коли одразу після прощання з убитим колегою я пішла ходити вулицями, аж поки не дійшла до манікюрного салону. І не зайшла туди. Звучить доволі погано, знаю. Але там замість думок мою порожню середину заповнили відчуття дотиків рук майстрині та сталі інструментів, кольори палітри, музика та кава з цукеркою. Той день – один із найгірших у моєму житті. Мені досі трохи соромно. Але також це місце для роздумів про «дозволені» чи «заборонені» практики суму, пам'яті, самостійного зцілення. Відомо про *oral addiction*, про рефлекс «заїдати стрес» або ж «нервово курити», про зденероване гризіння нігтів, кусання губ, заламування рук, клацання суглобами на фалангах пальців. Названі дії – способи того ж таки стимулювання відчуттів. Ти хочеш щось зробити, аби відчутти тіло, шкіру, нігті, хрящі, язик, піднебіння, зуби, волосся, вуха. Біль або задоволення. Відчутти, що ти живий.

Можливо, саме звідти солодка українська традиція роздавати цукерки після похорону – шоколадні, найкращі. Хтось смертю смерть поборов. А ти хочеш смерть життям побороти. Хоча це неможливо. Тож ти просто їси. Пам'ятаю, в Чернівцях, куди вирушила у відрядження наступного дня після бабусиною похорону, ми з колегами з'їли цілий мішок таких цукерок, які передала мені з собою мама, аби я пригощала друзів. Мила моя Ірена тоді й придумала ці слова про «солодку українську традицію».

До речі, в Сновську, котрий тоді ще був Щорсом, а до того звався хутір Коржівка, є поховальна традиція: на обід після похорону гості приносять зі собою їжу – хлібину, солодке, пляшку вина. Ту їжу після трапези роздають гостям, тобто дари дають родичам і близьким зі собою додому, це гостинці «від зайчика», хіба що трохи сумного. Коли мій, тоді ще живий, дядько десь посеред Харківської області, куди приїхав «по распределению» після педагогічного університету, приніс на похорон когось із односельчан їжу до спільного столу, це сприйняли з подивом. А на його та маминій рідній Чернігівщині (не на всій, можливо? не уявляю, чи це поширений звичай) такі жести говорять, що ти свій. Звичайно, я не знаю, чи молодші люди так роблять, не знаю, чи ця традиція передалася наступним поколінням від старожилів. Можливо, це щось дуже локальне, але значиме та значне в очах туристки – мене.

Фантазую, що цей звичай повторює єврейський, частину ритуалу семиденної жалоби «шива», під час якої рідні померлого не можуть виконувати буденні дії, як-от поратися по господарству, і їхні близькі мають про них подбати – наприклад, приносити їжу додому, аби ті не бралися за побутові справи, аби могли присвятити свої дні смутку та медитації. Думаю, моя здогадка близька до істини. У Сновську до війни третину населення становили євреї. Їх не стало ще до 1945 року. Ті, кого не повбивали, щойно змогли, виїхали в Ізраїль, США, Німеччину. Мені здається, що євреїв, які б жили в місті, не бачила ніколи. Або ж літні канікули були надто короткими для таких відкриттів. Або ж із дитиною про таке просто не говорили. На ціле місто не залишилося жодної синагоги. Тільки пам'ять про фантомний простір «єврейское кладбище», я навіть не знаю, де воно було.

Замість рими згадую Острог, де на місці єврейського цвинтаря зробили танцмайданчик, а тепер там знову цвинтар, але він більше нагадує лапідарій, тому що надгробки стоять на довільних місцях. На вході в цвинтар написано, що людям з роду Коєнів вхід заборонений, а також там висить амбарний замок із запискою з номером мобільного, який не відповідає, чи то пак не відповів того дощового літнього вечора. Трохи лівіше є ширші щілини в паркані, саме вони впустили нас на цю територію, але не лише нас, а й містян, які досі ходять у ті зелені зарості на пиво та поспівати під гітару. Виходить, що тих, хто має цей цвинтар за місце пам'яті, вже немає, але є ті, хто пам'ятають про парк, старий танцмайданчик і місце дозвілля та відпочинку.

А в Сновську теж є старий танцмайданчик у глибині парку, поруч довго стояв скелет якогось кіоску, тепер парк перебували, і в центрі стоїть церква, збудована коштами громади. Бабуся також робила внесок, його дизайн нагадував найкращі взірці краудфандингу: вона за свої гроші символічно купила цеглину чи дві, на них нібито були написані імена її дітей і онуків. А базар у центрі навпроти депо так і не вилюднів: користуються іншим, а на старому стоїть лише кілька кіосків і кафе, яке всі називають «генделік». Питомих старих крамничок бракує. Я бачу лакуну, ця порожнеча говорить більше, ніж наявність чогось нового. Як і слова з нотками їдишу, нехай сьогодні вони більше подібні на барбаризми. «Прийшов під гешефтом», як каже мама, з'їсти можна «куцман» чогось, а про старі речі сімейний узус має формулу «на вikenштейн».

...А ще одну жінку, котра пережила Голокост і цілою повернулася до рідного міста, знайшли під час зйомок фільму «Важкий пісок» за романом Рибаківа. Я читала в якійсь

статті, що вона дитиною уникла масового розстрілу в лісі десь ближче до Чернігова – анонімний клерк відпустив, замилувавшись світлими кучериками дівчинки. Кровних родичів або сторонніх свідків у неї не було. Її нова родина, якщо я все правильно прочитала та зрозуміла, нічого не знала про таку таємницю у власній генеалогії. Про що та жінка говорила на сімейних похоронах і днях народження, як вона могла мовчати про таку таємницю?

Я пам'ятаю, що на той знімальний майданчик бігала подружка, котра приїздила на літні канікули до своїх бабусь – їх тут у неї було дві. Локації були аж на «тій стороні», з іншого боку залізниці. Вже задовго після закінчення зйомок я побачила декорацію «вокзалу» – і це було симпатично. Рука декораторів вміє прикрашати реальність і надавати виразності буденним об'єктам. Той будинок прикрашений красивими ажурними віконницями та лиштвом. Іноді так і з пам'яттю стається.

* * *

Одного літа я вперше втратила голос. Стояла спека, я хрипіла та намагалася пошепки продовжувати розмову. З тих пір вивчено базові правила безпеки у випадку початку катастрофи: не їсти та не пити гарячого, холодного, гострого, солоного, кислого, пити тепле, пити багато води, мовчати. Якщо пощастить – то все саме мине. 21 листопада 2013 року я не вийшла на Майдан, бо чи не напередодні втратила голос. Лікування передбачало сидіння вдома. Іноді наші хвороби більш промовисті за будь-які метафори. Але ось ти виходиш з дому 22 листопада, надворі дощ, на Майдані якісь

люди роздають дощовики. З чоловіком відмовляємося від безкоштовного чаю, бо гаряче краще роздати немісцевим, а ти й так можеш усе купити сама, береш каву з молоком, аби пилося м'якше та було не таке гаряче.

«Ви дуже схудли та погарнішали»: каже мені вже навесні один хороший російськомовний американський поет. Кажу: «Так, у нас тут усю зиму був безкоштовний фітнес-клуб». Йому незручно, мені теж, жарт прозвучав грубо. Того року горло зцілилося аж до січня з першими розстрілами, тому я тиждень не говорила – щогодини 22 січня відчувала, як слабну та починаю почуватися все хворішою. Подруга поїхала з Майдану додому з бронхітом і температурою – і це було не через холод. Бачу, як друзі починають хворіти по черзі – хтось після Інститутської, хтось на старті анексії, хтось дочекався Іловайська. Після зими та весни робимо свою першу бухгалтерію, підбиваємо підсумки суму, підсумовуємо посттравматичний синдром: хто де, в якому стані. Вже по літі окремим списком ідуть ті, хто пішли на фронт, і ті, хто звідти вже (не) повернулися. Поволі вчишся зустрічати знайомих на похоронах і жалобних церемоніях, а також прощатися з тими, хто не розуміє твого смутку. Також із тими, хто не розуміє твого пафосу, спогадів, захвату, решти емоцій про 2013-й.

Щозими впізнаю спільну рису для розпізнавання своїх: ми більше не вміємо терпіти холод, нам жодного пуховика з шарфами та теплового взуття не вистачає. Минув рік чи навіть два, перш ніж я навчилася знову просто гуляти взимку. Не знаю, як ми змогли вистояти тієї зими. Сьогодні потреба пройти п'ять хвилин на температурі мінус п'ять викликає лише глибоке небажання рухатися, тому взимку доводиться пересуватися на авто, короткими перебіжками

від дверей до дверей. І час від часу досі доводиться втрачати голос у листопаді та лютому – тіло все пам'ятає. Саме тому я намагаюся не вести ефірів у пам'ятні дні лютого, хоча якось трапилося опинитися в студії наживо 22 січня, ми розмовляли про Сергія Нігояна з Борисом Єгіазаряном, і того вечора було важко не плакати.

* * *

На шкільних літніх канікулах в гостях у бабусі ми з сестрою переважно читали. Ідеальний день: поспідати та сісти в крісло з книжкою, далі мама виганяла подихати свіжим повітрям, тож можна було сісти під яблунею за одним зі столів на спільному подвір'ї та читати аж до обіду. Після обіду сонце вже припікало, і це була ідеальна причина, щоб залишитися вдома з книжкою до вечора. В такому дозвіллі завжди наставав час іти в бібліотеку по нову порцію книжок. Коли я виросла, саме ті маршрути з квартири до читальні виявилися найбільш ностальгійними.

Доросла бібліотека розташовувалася на вулиці з мальовничими будинками. Вони були такі, як роблять на півночі – ажурні оздобили фасад, акуратні фігурні віконниці, сіни, дерев'яні колони біля входу з вирізаними візерунками. Стримані кольори – домінував синій, зелений, а також пам'ять малює щось про вохру. За десяток років виявилось, що тих будиночків більше не існує. Квадратні метри залишилися на місці, але фасади змінилися, їх тепер вкриває різнокольоровий пластиковий «сайдинг», під яким поховано витонченість і ажурність. Онукам не знадобилося старе, успадковане від прабаби. Можливо, ремонт і реставрація

дерева коштували дорожче за пластикові стіни веселих кольорів. Старі рами та скло, напевно, просто викидають. Цікаво, чи покоління правнуків зриватиме пластиковий верхній шар. Цікаво, що буде там, на споді.

* * *

Влітку 2009 року ми говоримо з бабусею в кімнаті. В якийсь момент я ніби непомітно (хоча бабуся бачить) кладу на стіл диктофон. За правилами цей запис і текст є абсолютно неетичними – вони зроблені без дозволу. Спитати дозволу вже не вийде, бо на тому світі змінюється оператор і поволі зникають вхідні дзвінки.

Ось такий вербатім. Він звучить як північ України, де є та фонетика, яку чули всі, хто бували на Чернігівщині.

– Хлеба не було, не хватало. Заняття тривали до третьої-четвертої години, тому під час уроків можна було відщипнути шматочок, укинуть у рот, посмоктати. Так половину і з'їдали. Було як конфети. І я подумала – що ж я тут останусь. Оце весь день бути в полі, працювати на тій жарі та у будь-яку погоду...

– Ти ж сама знаєш, як у селі швидко згорають люди.

– Я цього дуже боюсь. Я би з моїм станом здоров'я довго не прожила би в селі. Розкажіть іще щось хороше.

– У нас нічого нема, аби розказувати. Ти все знаєш. Краще розкажи про своїх батьків.

– А що розказувать, там особливо нема що розказувать. У батьків було п'ятеро дітей – два брата та дві сестри в мене було. Один погіб на фронті. В нас була корова, це правда, та і город був хороший, все на йом росло. Навіть

якщо була засуха, то в нас усе було, тому що город був такий рівенький, але ніби як внизу, під горочкою. Тому ми особливо не голодували навіть у 1947-му. Хлеба не хватало, а інше було. Була картопля терта, як на деруни. Ми збирали жолуді, їх збирали, коли вони падали, одварювали, лущили, сушили та мололи жорнами, кидали у хліб. Хліб був ніби як і той.

– Смачний?

– Ну як смачний, голод. А потім ще мене хотіли забрать. Мама моя з Рижок, це сім кілометрів від Головеньок. В неї була сестра, моя тьотка, в неї не було дітей. Вона хотіла мене забрати, щоб я в них жила. Вони так уже мене няньчили, іноді забирали, я там поживу, потім ми підемо на базар, мене назад додому приведуть, я там поживу... і далше. Не знаю, це було після війни зразу. І ось мамина сестра купила своїй іншій племінниці кофту таку красиву, розову. Дуже вона мені понравилась, в мене ж такого одягу ніколи не було. Це я ходила в четвертий чи п'ятий клас. І мама спитала в сестри: «А чого ти Марусі кофту таку не купиш?». А вона сказала, що я ще замала для такої кофти. І я подумала, що раз я мала, то я у вас жить не останусь. Не знаю, як це я досі пам'ятаю. Прийшла я тоді додому та сказала мамі, що більше туди не піду та залишатися там жити не буду. А мама сказала: «Деточка моя, не оставайся, я ж тебе не силую». Хоча там мене вже так няньчили, коржики всякі пекли. Матеріально вони жили краще нас. Так я і не осталась там, і добре, що не осталась. То було глухе село, а сьогодні це вже навіть не село, а хутір. Така би вже я там була... Не знаю, мо, купили би мені ту кофту, то я би і осталась. Звичайно, хотілося такого красивого одягу. Пам'ятаю, у технікум нам пошили штани з чорної тканини, це був кошмар, аж сльози виступали.

Це не те, що тепер – є зручні м'які спортивні штани, навіть у мене, старої баби, такі є.

Ірочка, нема чого розказувать веселого. А сумне не хочеться.

Брати мої обидва були трактористи, в обох був перший клас. А якось сусід підпалив хату – хотів спалити свою тьощу. Хата згоріла, а в нашої старої хати обгорів верх, криша згоріла повністю. Тоді нам дали трохи лісу, аби полатати верх хати. А я отримала за всі три роки зерна – вийшло три тонни. Це я в Боровичах працювала, взяла машину та все привезла батькам, там мішками і поставила. Мішки були маленькі, бо такі дав кладовщик. Сказав: «Максімовна, я їх усі і спишу, в них всього по 50 кілограм влазить, вони не годні». За ту пшеницю дядя Іван поставив собі нову хату. Тепер у нас на дворі стоїть дві хати, їх поставили за мою пшеницю. А дядя Іван завжди, як колов кабана, віз мені цілий окорок, завжди. Ще ж діти були малі, а він навезе і ковбас, і всього, жартує, що одробляє мою пшеницю.

Мама моя трохи робила в колгоспі. Але уявіть, п'ятеро дітей, вдома город, корова.

– І як її занесло аж за сім кілометрів від рідного села – з Рижків у Головеньки?

– Не знаю, судьба так занесла. Дедушка мій був не п'яниця, його ніколи ніхто не бачив п'яним, і його не можна було споїть. Так казав мій батько. Батько був бригадир дорожньої бригади. Дорожня бригада відповідала за ділянку в десять кілометрів від вокзалу. Вони ремонтували дорогу, підсипали. Вони там поруч садили посадку, в них росла вишня, калина. Батько був дуже серйозний. Максим Іванович.

По сусідству жили дві його сестри, після війни вони були бідні-бідні, без хазяйства. В колгосп не пішли. Були

«одноосібники». Їм пообрізали землю, лишили тільки трохи біля хати. Мама їм носила весь час то гладилку молока, то те, то се, то щось спече, але то вже після війни. Мама завжди допомагала всім. Вона і в Боровичі приїжджала до мене. Свекруха з чоловіком їздила в Мурманськ, тоді Марія саме вийшла туди заміж, а мама приїхала до нас, бо з Олею треба було гулять. Десь два рази вона так по тижню в нас жила. Отака історія, а ти мене ніколи раніше не розпитувала про таку історію.

– А щось якимось так...

– Господи, вже одинадцять.

– Спати пора?

– Та я висплюсь. Нехай у вас буде історія краща, ніж у мене. Папа твій колись записував багато своїх батьків, в нього є касети.

– Ми з сестрою тоді якимось цього не оцінили.

– А ми так збиралися до них приїхати, у них у серпні в когось було день народження, ювілей мав бути. Вони були на десять років старші за нас. Але нам щось так тоді пербило. Ми вже і подарунки купили, але не поїхали, хоча вони запрошували. Як я приїхала в Щорс жити, тут було все інакше.

– Ти коли в Щорс переїхала?

– В 61-му.

– Це вже мама була, а дядя?

– Сергій у цьому домі народився, в 63-му. Я переїхала в 61-му, а в 62-му тут організували управління, а Хрущов дав завдання в кожному районі для спеціалістів збудувати двоповерховий дім, а агрономам видати по мотоциклу з коляскою. От ти Минайлюка знаєш, він агроном, в нього був мотоцикл, він на ньому їздив у поля.

– Де ви жили до того, як збудували дім?

– На вулиці Леніна, на квартирі в євреїв. Мені тоді дали роботу, а на квартиру я ніяк не могла встроїтись. Але в той час із Ленінграда в Щорс кожного літа наїжджали дачники-євреї. У нас євреїв було дуже багато, було ж і кладбище спеціальне, єврейське. І знайома з Борович порадила Ісаївні нас як хороших людей, поручилася за нас як за хорошу сім'ю. Так вона допомогла, щоб нас взяли на квартиру. Ми там жили год і три місяці, поки дім будували. Лукашов тоді працював секретарем райкома, він мені пообіцяв квартиру за рік, бо вільних тоді не було. Я тоді була головою місцевого комітету, саме цей комітет розподіляв квартири. Тож нашу квартиру я сама собі вибрала. Діти були малі, треба було і днів занести, і води нанести, і білизну виносити, тому вибрала я перший поверх. Мені подобалося, що вікна виходять надвір.

Ми з тими євреями дуже дружили. Вони нам сподобалися, а ми – їм. Євреї такі: якщо їм хтось сподобається, то всю душу вкладуть. Дед-хазяїн був хороший сапожник. Пам'ятаю, як прийшла з роботи, поставила туфлі, а він побачив, що там щось чи то відривається, чи то набойка десь, а чи каблук... і на ранок туфлі в мене вже були відремонтовані. «Марія, я тобі там подивився туфлі». А я питала: «Дядя Зьома, а як мені вам подякувати?». Він сердився: «О чем ты разговор!». Дядя Зьома дуже любив бліни, та і батько наш теж любив, як і все мучне. Кухня була спільна, а спальні в нас були окремі на квартирі, місця вистачало. І в мене, і в хазяйки були свої керосинка та керогаз. Я вставала рано і, поки готувала обід, на іншій машинці смажила бліни. А дед приходив на цей запах і, поки Ісаївна ще спала, вже встигав наїстися та поспідати. Просив тільки Ісаївні не говорити, бо мав великий

живіт, був повний, тому дружина йому не дозволяла таке їсти. Він же сапожник, весь день сидить. Але, думаю, вона таки здогадувалась.

Ми дуже дружно жили. Коли почали будувати наш дім, він кожен день приходив туди і дивився, а кожен вечір мені докладавав, як іде робота і як високо вже збудували стіни. Красива в них була вулиця. А там, де тепер Дім культури, стояли магазини, перукарня... все позносили. Але цього Ісаївна та дядя Зьома вже не застали, вони вже були старенькі, не годні, тому дочка забрала їх у Харків, там вони і померли.

Мама твоя хотіла поступити на дизайнера в технікум після дев'ятого класу. Такий технікум був у Харкові. Батько поїхав у Харків, знайшов тих наших євреїв, проконсультувався, сховався у технікум. Треба було гарно малювати з натури, аби вступити, в мами таких навичок не було, то вона і не поїхала. Ісаївна і дядя Зьома жили в домі на дві половини. З другої половини хазяйка розпитувала, хто це до них приїхав. Вони казали: «Це бивший наш квартирант». Вони його і обіймали, і цілували, і не знали, що йому поставити. Були дуже довольні, що він їх знайшов і приїхав.

...Уже половина дванадцятого. Пізно, а не ви мені, а я вам голову дурю.

* * *

Той момент, коли усвідомлюєш, що втілюєш нездійснені мрії предків, ідеш слідами їхніх травм. Про більшість із них немає достатніх даних. Інші вже давно перевернуті – дитяча пам'ять зберегла щось одне та довігадувала щось інше. Уривки, сказані випадково за сімейним ліпленням вареників

із чорниціями (варяться на пару, їдяться з домашньою сметаною, але насправді вже не ліпляться, не варяться та не їдяться, ця сімейна страва відійшла зі смертю бабусі), нарізанням «олів'є» (обов'язково і з солоним, і зі свіжим огірком), гортанням сімейних альбомів, де фотографії перекладені напівпрозорим папером для захисту, аби згаяти вечір після похорону та поминок, коли підлоги вже помили, а солоні носовички ще не просохли.

«Двоюрідний брат був "голубим", – тітка скаржилася мамі по телефону. – Водієм працював». Зате не вбив нікого, кажу.

«Він був самотній і помер так, що ніхто не помітив – поки не почало смердіти з квартири. Рештки передали далекій рідні просто в пакеті». До речі, в наших законах, здається, нічого не сказано про обов'язок рідних щось робити з тілом померлого. Припускаю, його без санкцій можна навіть не забирати з моргу. Або викинути. Не намагайтеся це повторити в домашніх умовах.

«Був закоханий у єврейку». Але батьки не дозволили одружитися. Родич знайшов у старих сімейних шухлядах і на антресолях стару плівку, проявив і надіслав скани фоток. Красиві та дуже південні молоді люди, ніби то Іспанія чи Греція.

«Паспорт дали, коли в армію призвали». То була країна легалізованого рабства. Бабусі, аби звідти вирватися, допомогло навчання.

«Прийшла в наручному годиннику, заховала під рукав шкільної форми, але вчителька помітила та забрала». Вона і сережки з вух виривала іншим дівчатам. Потім годинника повернула – винятково з почуття поваги до родини, бо зазвичай повертала не всім. Тоді ж тато забороняв доньці

носити штани, це було непристойно. Інша історія, вже сучасніша – про конфісковані та викинуті у вікно в учнів «тамагочі», про поради батьків вчителям суворіше поводитися з некерованим сином. Але то вже було пів століття по тому.

«Стріляли, ми впали на землю, а вітчим собою накрив».

Не дуже чітко пам'ятаю ту хату прабабусі та прадідуса, яких я вже не застала живими. Була там всього декілька разів у дитинстві. На стінах висіли красиві ікони в кутку, старі весільні фото, палісадник, а далі за хвірткою великий сад, фрукти та городина, а через город можна пройти до річки, де ми каталися на човні з дідусем. Він боявся води, заходив тільки по щиколотки чи по коліна. Цікаво, чи він не боявся плисти на човні. Хату вже давно продали. Ми їздили туди на мотоциклі з коляскою: кермував дідусь, за ним сідала бабуся, а в коляску поміщалася мама та ми з сестрою – кожна сиділа на маминому коліні. Не пам'ятаю, якого розміру така коляска, тому не ясно, чи дивовижним є те, що в ній поміщалося аж троє.

«А якось в гуртожитку дістали бананів. Ніхто не знав, як їх їсти. Нарізали, як огірки, кружальцями. Несмачно. Покликали дівчат – вони точно розберуться». виявилось, треба чистити шкірку.

Пунктир сімейної пам'яті. Чому не прийнято розповідати важливе від початку до кінця? Навіщо центруватися на сімейних анекдотах, які ходять у різних варіаціях і «списках», залежно від того, що вихопила з них пам'ять кожного мого окремого родича? Немає сил на панорамний огляд усього горизонту, бояться говорити. Одна з не моїх бабусь лише після 1991 року наважилася говорити про Голодомор. Вона на тракторі в колгоспі працювала. До речі, в коментарях і примітках до цієї історії я вперше почула про Пашу Ангеліну як одну з героїнь загальнорадянського пантеону пошани.

* * *

«Це просто брак гуманітарної освіти»: одне з можливих пояснень низки химерних проявів навколишньої реальності.

* * *

Чи в сучасному українському пантеоні чути голоси слабших, меншин, чи є там місце для героїнь? Офіційна історія, як на моє око, воліє створювати галерею портретів і сцен життя, але уявімо історію України, розказану дружиною дисидента. Якщо він герой і мученик, то хто вона? Можливо, сексотка? Можливо, сама ув'язнена чи у вигнанні? Можливо, «солом'яна» вдова? Можливо, розлучена? Можливо, безробітна? Як обзивали однокласники її синів і дочок, всіх цих «дітей ворогів народу»? Як жилося тим жінкам – дружинам, сестрам і матерям – із потрійним навантаженням, коли треба і на роботу, і з дітьми, і передачі в умовний Сиктивкар чи Лабитнанги збирати, пакувати, передавати? Де були вікна прийому-передачі таких пакунків? Хто допомагав збирати гроші на допомогу родинам ув'язнених? І чи були такі, котрі не здавали в «спільний котел»? І взагалі – як стукачі вибирали собі красиві псевдоніми для доповідей у КДБ? Цікаво, як попливе акварель на картині зі сценами героїчного характеру, коли підкрутити верньєр, підняти рівень звуку та додати туди негероїчних голосів?

І чи взагалі сміялися в родинях дисидентів? Пам'ятаю розмову про це з подругою, котра ділилася враженнями про чеський документальний фільм, присвячений постаті Вацлава Гавела. Окремого здивованого пасажу вартувало те, як

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати
далі, придбайте, будь
ласка, повну версію
книги.